

डा. चैतन्य मिश्रको विद्वत्प्रवचन

यस समारोहका सभापतिज्य, यस वर्ष मदन पुरस्कार प्राप्त गर्ने सेतो धरतीका लेखक उपन्यासकार श्री अमर न्यौपानेज्य, जगदम्बा-श्री पुरस्कार विजेता संशोधन-मण्डल र मण्डलमा लामो समयदेखि संलग्न नेपालका अत्यन्त मेहनती इतिहासकारज्यूहरू र यहाँ उपस्थित विद्वान्हरू र मित्रहरू !

मलाई आज धेरै खुशी लागेको छ । युवक एवं सशक्त साहित्यकार अमर न्यौपानेको विशिष्ट सामाजिक परिवेश बारेको कृतिले मदन पुरस्कार पाएको छ । हामी उहाँबाट उच्चकोटीका अरू उपन्यास र अन्य रचनाहरू आस गर्न सक्छौं । संशोधन मण्डलको लामो, जुशरु र सशक्त लगनले एउटा थप महत्त्वपूर्ण फल प्राप्त गरेको छ । यो मेरो सौभाग्य हो कि संशोधन मण्डलमा संलग्न इतिहासकारहरूमध्ये स्वर्गीय धनवज्र वज्राचार्य, श्री ज्ञानमणि नेपाल, श्री महेशराज पन्त र श्री दिनेशराज पन्तसंग मेरो व्यावसायिक र व्यक्तिगत चिनारी पनि रह्यो । र साथै पहिलो पटक सामाजिक शास्त्रको विधाले जगदम्बा-श्री पुरस्कार प्राप्त गर्‍यो ।

यो खुशीको मौकामा आज म सायद आँट गर्न नहुने काम गर्दै छु । आज म ऐतिहासिक चेतबारे आफूलाई लागेका केही सवालहरूबारे छोटकरीमा चर्चा गर्नेछु । तर म इतिहासकार भने होइन । वास्तवमा स्कूलमा इतिहासका किताबहरूमा र इतिहासका गुरुहरूले तिथिमितिमा दिने गरेको मिहिन जोड र राजामहाराजाका गाथाबाट उक्ताएर इतिहास इच्छाधीन विषयबाट भागेर मैले भूगोलशास्त्र इच्छाधीन विषय रोजे । त्यो उपयोगी पनि भयो भन्ने लाग्छ ।

तर यता लामो कालदेखि मैले इतिहासको सम्मान गर्न सिकेको छु । सम्मान मात्र होइन, ऐतिहासिक चेतलाई मैले व्यवहारमै अँगालेको

छु । ऐतिहासिक चेत विना समाजको विश्लेषण नितान्त अपूरो हुन्छ भन्थान्छु । विश्वसनीय र प्रामाणिक हुँदैन भन्थान्छु । वास्तवमा मैले पछ्याउने मेरा एक शास्त्रगुरु इम्मानुयल वालरस्टीनले अड्डी कसेका छन् कि राजनीतिशास्त्र, अर्थशास्त्र, समाजशास्त्र, आदि सबै सामाजिक शास्त्रहरू खास समय-स्थानका उपज हुन् । अर्थात् यी शास्त्रहरू आधुनिक राजनीतिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, औद्योगिक आदि उथलपुथलद्वारा पीडित र पोषित इसाको मध्य १८औँ शताब्दीका पश्चिमी युरोपका उत्पादन हुन् । अर्थात् शास्त्रहरू आफैँ युगीन अर्थात् ऐतिहासिक उत्पादन हुन् । उनी थप भन्छन्, अब हाल त्यस कालभन्दा डेढ सय वर्षभन्दा पनि बढी यता आइपुग्दा र विश्व बेग्लै किसिमले संरचित भइसक्दा समस्त सामाजिक शास्त्रहरूलाई पुनर्गठन गर्नु अत्यावश्यक भइसकेको छ । पुरानो र स्थापित सामाजिक शास्त्रहरूको विशिष्टीकरणको उपादेयता अहिलेसम्म आउँदा क्षय भैसकेको छ । किनकि त्यस विशिष्ट अवधिमा इतिहास-जनित र स्थापित सामाजिक प्रणाली आफैँ क्षय भैसकेको छ । सामाजिक शास्त्रको अबको ध्येय प्रत्यक्षतः इतिहास-जनित प्रणालीहरूको शृङ्खला, विस्तार, सघनीकरण, कार्यकारण सम्बन्ध, अन्तरविरोध, संघर्ष आदिमा केन्द्रित गर्नु आवश्यक भएको छ । विशिष्ट ऐतिहासिक प्रणालीहरूको अध्ययन नै नयाँ र संश्लेषित सामाजिक विज्ञानको मूल मर्म बन्नुपर्छ । यसो गर्नका लागि स्थापित इतिहासशास्त्र लगायतका म्याद गुञ्जेका औषधी समान बनेका सबै विशिष्टीकृत सामाजिक शास्त्रहरूको विघटन आवश्यक भएको छ । साथै इतिहास-जनित प्रणालीहरू खोतल्न र बुन्नका लागि आवश्यक पर्ने अनुसन्धान र पठनपाठनका बौद्धिक विषयसूचीको क्रमागत निर्माण पनि आवश्यक भएको छ । र अन्त्यमा विघटित सामाजिक शास्त्रहरूका विज्ञ, विभाग र विश्वविद्यालयहरूको सो विषयसूची अनुसारको कार्यविभाजन र संलग्नता पनि आवश्यक भएको छ ।

यो र यस्तै अन्य अडानबाट मैले सिकेको यो हो: ब्रह्माण्ड, विश्व, राष्ट्र, लिङ्ग, जात, वर्ग, परिवार, व्यक्ति आदि सबैको वर्तमानले भूतकालमा

अडेस लगाएको हुन्छ । मानव वा समाज निर्मित श्रृङ्खलाबद्ध विगत विना वर्तमान मानव समाज, रीतिथिति, राज्य, लिङ्ग, वर्ग आदि केही कसैको निर्माण हुँदैन । अर्थात् वर्तमानका यी समस्त उत्पादनहरूको साथै सिङ्गो वर्तमान युगको मूल प्रकृति खोतल्न हामीले ऐतिहासिक चेत बोक्नै पर्छ । खास किसिमले परिभाषित इतिहासशास्त्रको आफ्नो महत्त्व छ नै । तर यसभन्दा बढी महत्त्वपूर्ण भने व्यापकता बोकेको ऐतिहासिक चेत हो भन्ने निचोडमा म पुगेको हुँ ।

म आफू समाजको बारेमा सोच्छु, पढाउँछु, लेख्छु । तर केही मात्रामा ऐतिहासिक चेत बोकेकोले म समाज र अर्थतन्त्र, राजनीति, संस्कृति आदिलाई स्थिर रूपमा हेर्दिनँ । हेर्नुहुन्न भन्ठान्छु । यसै कारणले म समाजबारे भन्दा सामाजिक परिवर्तनबारे लेख्छु । समाजमा भइरहेको परिवर्तन चिन्न कस्तो चेत निर्माण गर्नुपर्छ भन्ने बारे पढाउँछु । मेरो लागि सामाजिक परिवर्तन र इतिहासको प्रवाह नितान्त एउटै विषयवस्तु हुन् । इतिहासको प्रवाह मानव र समाज निर्मित प्रवाह हो । र साथै ऐतिहासिक प्रवाहले समाजलाई पुनर्गठित गर्छ । विगत, वर्तमान र भविष्यको सन्धिकाल र सन्धिस्थल बुझ्न व्यापक र तुलनात्मक ऐतिहासिक चेत बाहेक अरु कुनै अस्त्र छैन ।

मैले अधि भने, म इतिहासकार होइन । तर पनि ऐतिहासिक प्रवाह र सामाजिक परिवर्तनलाई एकीकृत रूपमा बुझ्नका लागि मैले सिकेका एक-आपसमा गाँसिएका तीन सवालहरूलाई यो विद्वत् भेलामा राख्न चाहन्छु । मलाई विश्वास छ, यसो गर्दा भुलचुक भएमा यहाँहरूले मलाई माफ गर्नुहुनेछ ।

पहिलो सवाल व्यष्टि र समष्टि, एक र अनेक, अंश र पूर्ण, वा स्थानिक र व्यापक बारेको हो । यहाँ हल गर्नुपर्ने सवाल यी हरेक जोडीका पाटाहरू बीचको सम्बन्धको प्रकृतिको हो । र साथै व्यष्टि

र समष्टिमध्ये (लगायत एक र अनेक मध्ये, अंश र पूर्णतामध्ये वा स्थानिक र व्यापकमध्ये) कुनमा अध्ययन दृष्टि केन्द्रित गरिनु उपयुक्त हुन्छ भन्ने बारेको हो । व्यष्टिलाई नै समष्टि सरह ठान्ने अर्थात् थोपामा अल्मलिएर सागर नजरअन्दाज गर्ने, रूखमा अल्मलिएर जङ्गल नदेख्ने वा बालुवाको कण देख्दा मरुभूमिको वा बगरको कल्पना नगर्ने वा न्यून आँकने गलत बौद्धिक प्रवृत्ति बारेको हो । र सारमा व्यष्टिको प्रकृतिको पहिचान र विश्लेषण समष्टि अन्तर्गत मात्र नै हुन सक्छ र गरिनुपर्छ भन्ने आग्रहको हो । व्यष्टिलाई नै समष्टि वा पूर्ण मान्दा बौद्धिक र सैद्धान्तिक दृष्टिले अनाहक वा तपसील तहका मूर्तताहरूमा रुमल्लिदै व्यष्टि वा पूर्णको महत्त्व नदेख्ने वा कम देख्ने प्रवृत्ति बारेको हो ।

दोस्रो सवाल एक किसिमले पहिलो सवालको अंश हो । यो सवाल व्यक्ति र समाज, आफू र जगत, र व्यक्तिको जीवनी र समाजको इतिहास बीचको सम्बन्धको बारेको हो । मेरा अर्का एक गुरु सी. हाइट मिल्सले भनेका छन् : यी माथिका तीन जोडीमध्ये हरेक जोडी बीचको अन्तरसम्बन्ध खोतल्नु समाजशास्त्रको मूल जिम्मेवारी हो । वास्तवमा यी तीनै जोडीहरूमा जोडीको पहिलो पाटोविना अर्को पाटो अस्तित्वमा आउनै सक्दैन । र एउटा पाटो अर्को पाटोसँग अन्तरंग रूपले गाँसिएको हुन्छ । व्यक्ति नभई समाज हुँदैन । साथै समाज नभई मानव गुणयुक्त व्यक्ति पनि हुँदैन । त्यसै गरेर आफू अर्थात् 'म' को निर्माण र पुनर्निर्माण समाजसँगको अन्तर्क्रियाको दौरानमा नै हुने हुन्छ । त्यस्तै कुनै पनि व्यक्तिको जीवनकथा उसको समाजको प्रकृति, गति आदिसँग अभिन्न रूपले गाँसिएको हुन्छ । मलाई लाग्छ, यी तीन जोडीहरूमध्ये हरेक जोडीका दुई पाटाहरू बीचको अन्तरसम्बन्ध खोतल्नु समाजशास्त्र मात्रको जिम्मेवारी नभएर इतिहासशास्त्र लगायत सबै सामाजिक शास्त्रहरू समेतको हो । अरु, उपर्युक्त तीन जोडीहरूमध्ये तेस्रो जोडीसँग त इतिहासशास्त्रको प्रगाढ सम्बन्ध छ । त्यो कस्तो

‘व्यक्तिगत’ जीवनकथा वा जीवनप्रवाह होला जुन समाज र जगत्को प्रवाहसँग बिल्कुल विमुख रहेको होला वा तादात्म्य बेगरको होला ? विदितै छ, त्यस्तो जीवनकथा वा जीवनप्रवाह सम्भव नै छैन ।

तेस्रो सवाल एकातिर इतिहासको र संरचनाको प्रवाह र अर्कोतिर व्यक्ति वा कर्ताको स्वतन्त्रता वा स्वेच्छा बीचको सम्बन्धको बारेको हो । यो सवाल इतिहासको निर्माण मूलतः समग्र सामाजिक संरचना—अर्थात् आर्थिक, राजनीतिक, सांस्कृतिक आदिको प्रकृति र यीभित्रको र बीचको अन्तरविरोधहरूले गर्ने हो वा व्यक्ति, खास गरेर राजा, राष्ट्राध्यक्ष, प्रधानमन्त्री, राजनीतिक दल आदिले गर्ने हो भन्ने बारेको हो । मेरा तेस्रा गुरु कार्ल मार्क्सले यसबारे यसो भने : इतिहासको निर्माता अरू केही वा कोही नभएर मानव नै हो । तर आफूले चाहे जस्तो इतिहासको सिर्जना गर्न मानव स्वतन्त्र छैन । ऊभन्दा अधिका सहस्र पुर्खाहरूद्वारा निर्मित ऐतिहासिक प्रवाहको वजन र धार व्यक्तिगत इच्छा र कर्मले उचाल्न वा मोड्न नसकिने हुनसक्छ । अर्थात्, ‘जहाँ इच्छा त्यहाँ उपाय’ नहुन सक्छ । गृहिणी, किसान, नागरिक, राजनेता आदि इतिहासको प्रवाहको महत्त्वपूर्ण कर्ता वा निर्माता हुन् । तर चद्दो ऐतिहासिक शृङ्खलाको धारका सामु यिनका उपाय भुत्ते प्रमाणित हुने यथेष्ट सम्भावना रहन्छ । इतिहासको प्रवाहको वेगको सामु यी पछारिन र बग्न सक्छन् । उता गिर्दो वा अवसान हुनै लागेको ऐतिहासिक प्रवाहको दौरानमा यिनको उपाय धारिलो र प्रभावकारी बन्न पनि सक्छ । यसै गरेर सामाजिक संरचना इतिहासका सबै विन्दु वा अवधिहरूमा उत्तिकै सुगठित र अभेद्य हुँदैन । चद्दो ऐतिहासिक शृङ्खलाका संरचनाहरू अत्यन्त सुगठित र फुन्डै अभेद्य हुन्छन् भने अवसानोन्मुख ऐतिहासिक शृङ्खलाका संरचनाहरू अन्तरविरोधग्रस्त र चिराचिरामा विभक्त हुन्छन् । सघन रूपले विभाजित संरचनाका कर्ताले यो विभाजनलाई शीघ्रता दिन र आफ्नो छाप छोड्न सक्छन् ।

अब माथि वर्णन गरिएका र एक-आपसमा गांसिएका ऐतिहासिक चेत सम्बन्धी उल्लिखित तीन सवालहरू नेपालका इतिहासका केही विन्दुहरूमा प्रयुक्त गर्न र त्यसो गर्दा ती विन्दुहरूबारे सम्भवतः बन्न सक्ने नयाँ दृष्टिकोण र नयाँ निचोडबारे छोटकरीमा विमर्श गर्न चाहन्छु ।

(क) पृथ्वीनारायण शाहबाट कुरा थाल्नु उपयुक्त होला । लामो कालदेखि पृथ्वीनारायण शाहले नेपालको एकीकरण गरे भनेर पढिन्थ्यो । र उनको हैसियत बडामहाराजदेखि पनि बढाएर रुन्डै दन्त्य कथाका महानायक र अलौकिक-दैविक तहमा पुऱ्याइएको थियो । र यस्तो अहिले पनि छ । यस्तो हुनु 'स्वाभाविक' पनि छ, यस अर्थमा कि धेरै मुलुकहरूमा यस्तै परिपाटी छ । तर हाल केही वर्ष यता आएर केही नेपालीहरूका लागि भने पृथ्वीनारायण शाह महाखलनायक र दानव बनेका छन् । यो तानातानमा भविष्यमा पृथ्वीनारायण कता पर्छन् हेर्न बाँकी नै छ ।

यी दुई पृथक्-पृथक् र अन्तरविरोधी दृष्टिकोण र विश्लेषणहरू एक अत्यन्त महत्त्वपूर्ण तहमा भने अन्तरविरोधी छैनन् । बरु समान दृष्टिकोण राख्ने किसिमका छन् । दुवै दृष्टिकोणहरू पृथ्वीनारायण शाहको एकलो व्यक्तित्वमाथि केन्द्रित छन् । यीमध्ये एकले भन्छ, पृथ्वीनारायणले गरेर नै नेपाल बन्यो । अर्कोले भन्छ, पृथ्वीनारायणले गरेर नै हाम्रो साख गुम्यो । हाल पछिल्लो भनाइलाई छोडेर पहिलोमै केन्द्रित हुने हो भने सिङ्गो नेपालको एकीकरण एक जना पृथ्वीनारायणको वरिपरि सीमित तुल्याउने व्याख्याको औचित्य स्थापित नहुनुपर्ने हो । मैले अघि आफ्नो कमजोरी दोहोऱ्याइसकेको छु, म इतिहासकार होइन । यसैले मैले नेपालको एकीकरणबारेका सबै व्याख्याहरू पढेको छैन । तर यो एकीकरणलाई विश्व र दक्षिण एशियाली क्षेत्रमा आउँदै गरेको विशालतम र ऐतिहासिक परिवर्तनसँग नगाँस्दा, र माथिको भाष्यमा व्यष्टिमा मात्र ध्यान केन्द्रित गर्दा र समष्टिसँग नजोड्दा, नेपालको

एकीकरणको बुझाइ सतही, दुर्बल, गलत र रहस्यमयी बनेको छ । पृथ्वीनारायण र उनको एकीकरणकाल विश्वकै र यस क्षेत्रको एक अत्यन्त विशिष्ट काल थियो । मुगल साम्राज्यको फुट र नाशको काल थियो त्यो । विश्वको सबैभन्दा बलियो साम्राज्य र पूँजीवादी प्रक्रिया बलियोसँग स्थापित हुँदै गरेको काल थियो त्यो । यस पूँजीवादी साम्राज्यले आफूमा कति तागत भर्दै थियो भन्ने तथ्य त यसैबाट आकलन गर्न सकिन्छ कि त्यसपछिको १५०-१२५ वर्षसम्म त्यसले 'सूर्य कहिल्यै नअस्ताउने मुलुक' को मान पायो र विश्वमा रुन्डै एकछत्र राज गऱ्यो । उता भारत (र चीन समेत) विश्वमा सबैभन्दा उच्च उत्पादकत्व भएको मुलुकबाट आर्थिक रूपले छिटोछिटो गिर्दो स्थितिमा थियो । शायद ५०० भन्दा धेरै राजा-महाराजाको कोकोहोलो र विवाद रहेको भारत यो पूँजीवादी शक्तिलाई एकत्रित र संगठित हुँदै डटेर भिड्न र हराउन सक्ने स्थितिमा थिएन । बरु रुन्डै हरेक राजा-महाराजा यो पूँजीवादी विश्वशक्तिसँग मिलेर छिमेकी महाराजा, राजा, रजौटा आदिलाई हराएर, धपाएर, निहुराएर आफ्नो भविष्य सुरक्षित पार्न सकिन्छ कि भन्ने ताकमा तल्लीन थिए । नयाँ राज्य बन्ने र पुरानो राज्य भत्किने क्रम सघन र द्रुत दुवै बन्दै थियो । यस परिवेशले नेपाल र खास गरेर काठमाण्डौँ उपत्यकाको अर्थतन्त्रमा अत्यन्त नकारात्मक असर पार्दै थियो । मल्लकालीन वैभव, सम्पदा र सभ्यता धराशायी हुँदै थियो । यसै कारण काठमाण्डौँ उपत्यकाका दरबार, राजा र शायद जनताहरूबीच समेत गृहकलह चर्किदै थियो । सम्भवतः यही प्रक्रिया काठमाण्डौँ उपत्यका बाहेकका अन्य राज्यहरूमा पनि शुरू भएको थियो ।

यस विशिष्ट विश्वकीय, क्षेत्रीय र स्थानीय स्थान-अवधिमा हो नेपालको एकीकरण भएको । नेपालको निर्माण नितान्त एक 'बहादुर राजा' को कारणले अर्थात् कर्ताको बलले र स्थानिक कारणले मात्र किमार्थ भएको होइन । तसर्थ पृथ्वीनारायण र उनका लडाकु, भारदार आदिलाई

उक्त स्थान-अवधिबाट चट्ट उठाएर उनीहरूसँग मात्र नेपालको एकीकरण जोड्दा ऐतिहासिक चेत गुमेको ठहर्छ। व्यष्टिलाई समष्टिसँग जोड्दा र स्थानिकतालाई पूर्ण नठान्दा मात्र यस्तो चेत हासिल हुन्छ। त्यसै गरेर पृथ्वीनारायणको जीवन कथा त्यस स्थान-अवधिको माथि उल्लिखित विशिष्ट किसिमको समाज, राजनीति, अर्थतन्त्र आदिका उतारचढावहरूसँग एकाकार गरेर हेर्दा मात्र सही रूपले आकलन गर्न सकिन्छ। अनि पृथ्वीनारायणको कर्ताको भूमिका खोतल्न पनि त्यस स्थान-अवधिको संरचनाको प्रवाहको सही आकलनले यथेष्ट मद्दत पुऱ्याउँछ।

(ख) अब नजीकको इतिहासको विन्दुको आकलनको पुनः आकलन गरौं। स्कूले विद्यार्थीदेखि धेरै पठित नेपालीहरूलाई यो 'ऐतिहासिक पाठ' सिकाइएको हुन्छ : '१८५१ (२००७ साल) पछि मात्र नेपाल विश्वसामु खुलेको हो'। यस सिकाइको भाग यो पनि हुन्छ कि त्यसअघि नेपाल अन्धकारमय थियो। राणा प्रधानमन्त्री र राणा खलकले एकतन्त्रीय जहानियाँ शासन लाद्न त्यसो गरेका हुन्। शाह राजा हुनेबित्तिकै नेपालमा उज्यालो छाियो, आदि आदि। खास कुनै इतिहासकारले यही भाषामा लेखेको मैले पढेको छैन। तर आम 'ऐतिहासिक' बुझाइ यही हो।

हो, जहाँसम्म अन्य मुलुकहरूसँगको दौत्य सम्बन्धको सवाल छ, १८५१ नै नभए पनि १८४७ सम्म नेपालको सम्बन्ध बेलायतसँग मात्रै थियो। तर यस बाहेक अन्य सबै पाटाहरूमा यो 'बन्द नेपाल' को निचोड अर्धसत्य हो वा फूटो हो। र यो अत्यन्त स्थानिक, समष्टिविनाको व्यष्टिमा आधारित निचोड र वर्णन हो। तत्कालीन 'बन्द नेपाल' को सही व्याख्या विश्वकीय, क्षेत्रीय आदि व्यापक प्रक्रियाहरूको आकलन अन्तर्गत मात्र हुनसक्छ।

अठारौं शताब्दीको शुरुदेखि नै युरोपका सशक्त पूँजीवादी राज्यसत्ताहरू विश्वभरि औपनिवेशिक शक्ति बन्ने सुर र होडमा थिए। कालान्तरमा युरोपका ५-६ वटा मुलुक विश्वका फुडै ८० प्रतिशत भूभागमा औपनिवेशिक सत्ता स्थापित गर्न सफल भए। औपनिवेशिक सत्ताको एउटा मुख्य विशेषता उपनिवेशभित्र आफ्नो पूर्ण एकाधिकार स्थापना गर्नु र अन्य औपनिवेशिक शक्तिलाई त्यहाँ छिर्नै नदिनु पनि हो।

नेपाल औपचारिक रूपमा उपनिवेश बनेन। तर कतिपय हिसाबले यो अर्धउपनिवेश रह्यो। यो अर्धऔपनिवेशिकताबाट १८२३ को सन्धिदेखि केही मुक्ति त दियो। तर विश्वको सबैभन्दा शक्तिशाली साम्राज्यसँग सीमा गाँसिएको नेपालको राज्यसत्तामाथि त्यस साम्राज्यको छायाँ नपर्ने र त्यस साम्राज्यको आदेश-सल्लाह आदि उल्लंघन गर्न सक्ने हैसियत हुने भएन। यो सीमित हैसियतका कारण समेत पनि नेपाल अरू मुलुकसँग हेमचेम गर्न र 'खुल्न' स्वतन्त्र थिएन। अरू मुलुकका सरकारी अधिकारी, व्यापारी आदिलाई खुला रूपले स्वागत गर्न समेत पनि नेपाल स्वतन्त्र थिएन। विश्वलाई अंशबण्डा गरेर छै बराबर गरेर बाँड्ने औपनिवेशिक शक्तिले खडा गरेको पर्खाल नाघ्न सक्ने ताकत विश्वभरि फुडै कुनै पनि मुलुकको थिएन। यस अवस्थामा नेपालले त्यस्तो पर्खाल नाघ्न नसक्नु अचम्म थिएन। तर स्थानिकताद्वारा ओतप्रोत दृष्टिकोणले यो पूर्णता, विश्वजनिकता, औपनिवेशिकता आदि र 'बन्द नेपाल' को तादात्म्य देख्ने कुरा भएन।

'बन्द नेपाल' को दृश्यपटलमा गोरा पर्यटकहरूको अभावको पनि आभास हुन्छ। तर यो आभास गैरऐतिहासिक छ, विश्व संरचनाको यथार्थबाट टाढिएको छ। दोस्रो विश्व युद्धभन्दा अघि विश्वमै पर्यटनको आयतन अत्यन्त न्यून थियो। अर्थात् पर्यटन मूलतः १८४५ पछिको आविष्कार हो। नेपाल १८५१ भन्दा अघि पर्यटनका लागि 'नखुल्नु' स्थानिकतासँग नभएर विश्व परिप्रेक्षसँग सोझै गाँसिएको प्रक्रिया हो।

'बन्द नेपाल'को अर्को पाटो रुन् चाखलाग्दो, विश्वजनीन, औपनिवेशिकताजनीन र पूँजीवादी विकासजनीन छ । १८ औं शताब्दीको शुरूदेखि नै नेपालका कामदारहरूको श्रम धेरै हदमा 'खुला' थियो, बेलायत र बेलायती साम्राज्यवादी पूँजीवादका लागि । उत्तर-पूर्व भारतमा जङ्गल फँडानी र कफी र चिया खेतीको विस्तारमा यी श्रमिकहरू खुलारूपमा भर्ती भए । रुन्डै यसै बेलादेखि कम्पनी र ब्रिटिश-भारतीय सेनामा पनि नेपाली युवकहरू खुला रूपमा भर्ती भए । यो भर्ती गैरकानुनी थियो । मृत्युदण्ड हुनसक्थ्यो । तर भर्ती रोकिएन । १८८५ मा भर्तीलाई नेपाल सरकारले कानुनी मान्यता दियो । प्रथम विश्वयुद्धमा करिब एक लाख र दोस्रो विश्वयुद्धमा करिब दुई लाख नेपाली युवकहरू ब्रिटिश-भारतीय सेनामा भर्ती भएर लडे । कैयनले ज्यान गुमाए । अरु धेरै अंगभंग भए । (यी सैनिकमध्ये केहीले लामै कालसम्म पेन्सन पनि थापे ।) विश्वमा सायदै कुनै मुलुक आफ्ना युवाहरूको र आफ्नो सार्वभौमिकता बारे यति 'खुला' थियो । तर पनि 'बन्द नेपाल' को मिथ्या ऐतिहासिकताले नाजायज वैधानिकता बोक्न छोडेको छैन । स्थानिकता-प्रधान, राष्ट्रवाद-प्रधान, एक किसिमको कुपमण्डुकता-प्रधान ऐतिहासिक (अ) चेतताले यस्तो दृष्टिकोण र निचोडमा हामीलाई पुऱ्याएको हो कि भन्ने आशंका गर्नु जायज छ भन्ने लाग्छ ।

अब अन्त्यमा अरु नजीकको र हालैको ऐतिहासिक घटना माओवादी 'जनयुद्ध' को आकलनको पुनः आकलन गरौं । 'जनयुद्ध' मा छिर्ने बेलामा माओवादीले नेपालको ऐतिहासिक स्थिति र प्रक्रिया आकलन गर्दै घोषणा गरे, 'विश्वकीय लगायत क्षेत्रीय र नेपालको आफ्नै ऐतिहासिक परिस्थिति "जनयुद्ध" का लागि परिपक्व छ । "जनयुद्ध" छेड्न, नेपालको राज्यसत्ता प्राप्त गर्न र संचालन गर्न अपुग एउटै मात्र तत्त्व छ इच्छाशक्तिको, अठोटको, कर्ताको जिम्मेवारी बोक्ने र

सुडिनीको काम गर्नेको । “क्रान्ति” जन्मिन्छ र हुर्काउन सकिन्छ ।’
 ‘जनयुद्ध’ को बीचको अवधितिर उक्त अडानबारे आम नेपाली
 ‘हो, कि’ भन्ने स्थितिमा नदेखिएका होइनन् । ‘जनयुद्ध’ को अन्त्यमा
 पनि केही महत्त्वपूर्ण सफलता माओवादीले र सबै नेपालीले हासिल
 गरेकै हुन् ।

तर माओवादीको मूल उद्देश्य, ४० बुँदेदेखि नौलो जनवादसम्मको,
 प्राप्त भएन । वर्गीय समानता प्राप्त हुने त परै जाओस्, यो
 कार्यभारबाट माओवादी विमुख नै भयो । हाल पूँजीवाददेखि अन्य
 ‘वाद’ को सम्भावना देखिएको छैन । शब्दमा माओवादीले पूँजीवाद
 पचाउन र समर्थनको बोली निकाल्न सकेको छैन । तर सार्वजनिक
 नीति र नेताहरूको व्यक्तिगत व्यवहारमा पूँजीवादको नराम्रो चाहिँ
 अनुहार छरपस्ट र सघन बनेको छ । नेतृत्वले ‘विगतमा विश्व, क्षेत्र
 र मुलुकको इतिहासको गलत आकलन गरिएछ; अब भने छुट्टै बाटो
 अस्तित्व गरी’ भन्न सकेको छैन । बुढेर पनि बुढ पचाइरहेको छ ।
 समर्थकहरूमध्ये कतिपय ‘नेतृत्वले गल्ती गऱ्यो, अब बाटो फेर्नुपर्छ’
 भन्ने स्थितिमा पुगेका छन् । तर कतिपय समर्थकहरू भने नौलो
 जनवादी र अन्य ‘पुरानो माओवादी सत्य’ को (गैर) ऐतिहासिकतामा
 अडेकै छन् । यो अड्काइ नेतृत्वलाई घाँडो बन्दै छ । किनकि
 ‘जनयुद्ध’ शुरू गर्दा ताकाको गैरऐतिहासिक चेत र अहिलेको सापेक्षिक
 रूपले सही ऐतिहासिक चेतका बीचमा ठूलो अन्तरविरोध, हजारौं
 समर्थक र अन्यको मृत्यु, पीडा, अंगभंग र उजाडिएको जीवन छ ।

देश कब्जा, काठमाण्डौं कब्जा, नेपाली सेना कब्जा आदि सबैमा
 असफलता हात लाग्यो । ‘ट्रेन्च युद्ध’ को कल्पना मिथ्या भयो । अरूका
 ‘प्रभु’ आफ्नै ‘प्रभु’ भए । आफ्नै सेनाभित्र हात हालाहालको स्थिति
 बन्यो । नेतृत्वबाट गर्वसाथ सफेद फूट बोलेर ३० हजार पुऱ्याइएका
 आफ्ना लडाकुहरूमध्ये १,५०० जति मात्र नेपाली सेनामा छिर्ने भए ।

'दुई वटा सेना' स्थापित गर्दै यसको समेत आडमा सत्ता संचालन गर्ने सम्भावना समेत फेल भयो ।

यस्तो किन भयो ? यस्तो हुनुका कारणहरूका विभिन्न पाटा र तहहरू छन् नै । एउटा पाटो स्थानिक, आत्मपरक, कर्तापरक, व्यष्टिपरक चेत नै हो । उपयुक्त ऐतिहासिक विन्दु र उपयुक्त सामाजिक संरचना बेगर क्रान्तिकारीकर्ताले इतिहासको प्रवाहलाई उल्टो घुमाउन सकिन्छ भन्ने गैरऐतिहासिक र गैरसांरचनिक चेतको कारणले नै हो । पूँजीवादी अर्थव्यवस्थाको परिप्रेक्ष्यमा र यसभित्रै महारथ हासिल गर्दै गरेका दुई मुख्य र विशालतम मुलुकहरूको ठ्याक्कै मध्यविन्दुमा नौलो जनवादी र समाजवादी व्यवस्था स्थापित गर्न सकिन्छ भन्ने व्यष्टिवादी र असमष्टिवादी चेतको कारणले नै हो । कर्ता, चाहे त्यो प्रचण्ड कर्ता नै होस्, विशिष्ट ऐतिहासिक र सांरचनिक कर्ता मात्रै नै हुन सक्छ । ऐतिहासिक प्रवाह र सांरचनिक बन्देजबाट फुक्काफाल कर्ता कल्पनामा मात्र फस्टाउन सक्छ, जिउँदो-जागदो इतिहासमा सक्दैन ।

अन्त्यमा, नेपालको इतिहासशास्त्र लगायत राजनीति समष्टि भन्दा धेरै बढी व्यष्टि, विश्वकीय र क्षेत्रीयभन्दा धेरै बढी राष्ट्रिय र स्थानिक, जगत् र समाजका विशिष्टताभन्दा धेरै बढी व्यक्तिका विशिष्टता, र ऐतिहासिक प्रवाह र सम्पूर्ण संरचनाका विशिष्टताभन्दा धेरै बढी कर्ताको विशिष्टतामा केन्द्रित हुन पुगेको हो कि भन्ने शंका मैले यहाँहरू सामु राखें । मलाई लाग्छ, यी सवालहरूमा एक किसिमको समदृष्टि र सादृश्य आवश्यक छ । धृष्टताका लागि र भुलचुक भएमा क्षमा पाऊँ ।

१६